

УДК 340.13

ГЕНЕЗИС ЯВИЩА ПРАВОВОГО НІГІЛІЗМУ НА ТЕРЕНАХ УКРАЇНИ GENESIS OF THE PHENOMENON OF LEGAL NIHILISM IN UKRAINE

Чорнодід Г.С.,

*викладач кафедри філософії і соціальних наук
Криворізького національного університету*

Стаття присвячена дослідженню проблеми формування явища правового нігілізму на теренах України. Визначено історичні витoki цього явища. Автор акцентує увагу на західноєвропейських та загальноімперських традиціях, які вплинули на розвиток правового нігілізму в українському суспільстві.

Ключові слова: нігілізм, правовий нігілізм, правова деградація, правовий тоталітаризм, правова культура, правосвідомість.

Статья посвящена исследованию проблемы формирования явления правового нигилизма на поприщах Украины. Определены исторические истоки этого явления. Автор акцентирует внимание на западноевропейских и общеимперских традициях, которые повлияли на развитие правового нигилизма в украинском обществе.

Ключевые слова: нигилизм, правовой нигилизм, правовая деградация, правовой тоталитаризм, правовая культура, правосознание.

The article is devoted to the problem of forming of the phenomenon of legal nihilism on the walks of life of Ukraine. The historical sources of this phenomenon are certain. The author focuses on West-European and imperial traditions that influenced on development of legal nihilism in Ukrainian society.

Key words: nihilism, legal nihilism, legal degradation, legal totalitarianism, legal culture, sense of justice.

Постановка проблеми. Значною перешкодою на шляху будівництва української держави є правовий нігілізм, прояви якого в сучасному українському суспільстві різноманітні: від байдужого відношення до ролі і значення права через скептичне ставлення до його потенційних можливостей до прямого порушення діючих законів. Дослідження генезису явища правового нігілізму на теренах України надасть можливість ясніше розуміти причини і підґрунтя, що стало основою для його становлення і поширення в українському суспільстві.

Аналіз останніх досліджень і публікацій з даної проблеми. Явище правового нігілізму та проблеми пов'язані з ним завжди привертали увагу філософів, юристів, соціологів, діячів культури різних країн і в різні епохи. Інтерес до правового нігілізму зростав особливо в ті часи, коли суспільства переживали кризові стани, перехідний період, і це спонукало до перегляду існуючих цінностей. З позицій права і філософії до вивчення цієї проблеми підійшло багато дослідників. Вагомий внесок в дослідження правового нігілізму та проблем пов'язаних з ним, зробили українські та російські вчені: М.І. Матузов, В.С. Нарсеянц, А.Л. Новіков, Ю.С. Шемшученко, С.С. Алексєєв, О.В. Волошенюк, М.І. Козюбра, О.А. Лукашова, О.Ф. Скакун, В.А. Туманов, О.В. Дручек, В. Черней та ін. За останні часи кількість досліджень з даної проблематики зростає. Це монографії, дисертаційні дослідження, наукові публікації. Більшість робіт має загальнотеоретичний характер. Однак, слід визнати, що деякі дослідники на одне з перших місць висувають питання генезису явища правового нігілізму, що є важливим для розуміння сучасного стану даної проблеми та виявлення шляхів її подолання.

Цілі та завдання статті. У зв'язку з зростанням нігілістичних поглядів у сучасному українському суспільстві, нарізла необхідність більш детально і системно реконструювати процес його формування на теренах України. Витoki цього явища лежать у площині минулого. Тому розкриття національно-історичної природи правового нігілізму має велике значення для коректування правової політики в державі, що дасть можливість подолати це явище.

Виклад основного матеріалу. Найбільший інтерес для даного дослідження має правовий нігілізм, як один із різновидів нігілістичного світогляду. Його становлення і поширення на теренах України пов'язано з тим історичним досвідом, який українська держава набула перебуваючи під владою Російської імперії, а потім і Радянського Союзу. «Головний вплив на стан українського суспільства, – як зазначають дослідники М. Козюбра та О. Лисенко, – мав російський чинник. Більша частина України понад три століття перебувала у складі абсолютної Російської імперії, тому наша країна існувала і розвивалася в умовах силоміць нав'язаної їй історично «чужої» для неї «євразійської» культури з притаманним останній утвердженням пріоритету державного начала над інтересами особи й формування культу держави («держава – це все, людина – ніщо») [1, с. 12]. Нігілізм як явище зародився в надрах класичної західної філософії. Поширення його ідей в Росії припадає на другу половину XIX ст. Саме в умовах Росії нігілістична концепція набула особливого специфічного змісту, крайніх та різких форм. В Росії завжди спостерігалось негативне відношення до права, яке було виражено у законах, так і до праву взагалі. Американський дослідник суспільної думки в Росії періоду кінця XIX початку XX

ст. А. Валицький зазначав, що праву в Росії не пощастило, право відверглося « з самих різних причин: в ім'я самодержавства чи анархії, в ім'я Христа або Маркса, в ім'я вищих духовних цінностей чи матеріальної рівності» [2, с. 25]. Російська нігілістична ідеологія базувалася на пріоритетності етичних, релігійних, моральних начал. Зневажливе ставлення до права, навіть його цілковите нехтування та ідеологізація морально-релігійного чинника було характерною рисою російської дореволюційної юридичної думки. Йдеться про такий важливий феномен російської культури, як верховенство моралі щодо політики та права. Так, наприкінці XVIII ст. російський професор права С. Десницький писав про зневажання права. Причинами того, на його думку, були: відсутність зібраного викладення всіх прав російських (тобто систематизованого законодавства), складна і важка система навчання.

Зазначаючи принципову несхожість долей Росії та Заходу, представники консервативного крила суспільної думки, так звані слов'янофіли вважали, що Росії треба будувати життя на моральних та релігійних засадах, а Захід, на їхню думку, віддає перевагу «поклонінню державі», механічному юридичному устрою. Представники слов'янофільської орієнтації наголошували на тому, що «російський народ є народ недержавний» і конституція та право йому не потрібні. На думку дослідника Л.Г. Лушиної, нігілізм у Росії набув більш крайніх, негативних, руйнівних своїх проявів, заперечуючи не лише соціальну цінність права в цілому, але й встановлений владою порядок [3, с. 15]. Підтвердженням цього є погляди відомого представника лівого крила суспільної думки О. Герцена, який значну увагу приділяв боротьбі з самодержавно-кріпосницьким режимом, критикував російську державність та адміністративне свавілля. Він вважав неповагу до права історичною перевагою російської культури, православної релігії над західною: «правова небезпечність завжди домінувала над російським народом... Цілковита нерівність перед судом знищила в ньому повагу до законності. Росіянин, хоч якого походження він був би, обходить і порушує закон усюди, де це можна зробити безкарно» [4, с. 231]. Дефіциту правосвідомості російської культури відповідав й дефіцит праворозуміння у філософській думці, що тісно пов'язано з її етикоцентризмом, густо замішаним на православ'ї й проповіді абсолютно морального підходу до життя. Саме згідно з цією філософією феномен права принижується й перетворюється на прикладну етично-релігійну тему. Крайнім проявом цього моралізованого антилегізму був правовий нігілізм всесвітньовідомого письменника Л.М. Толстого. Він був ідеологом своєрідного підходу до права, який отримав назву «антиправовий нігілізм». Всі його висловлювання стосовно права, законів, юридичної науки були вкрай негативними. Отже, Лев Толстой був прихильником правового нігілізму і не розумів, що право може бути таким феноменом, який передусім державі й обмежує її владу. Він вважав, що народ словом «право» не користується, а отожднює його винятково з насиллям. Треба жити не за законом, а по совісті – такий вихідний імператив його світоглядного вчення. Юридичну науку він розглядав як брехливу, навіть більше, ніж політична економія, і називав її «базіканням» про право.

Генезис правового нігілізму, що склався на теренах України мав свої особливості. Так на думку О.В. Дручека «процес зародження нігілістичних поглядів в середовищі представників національної культурно-просвітницької еліти, що ідентифікувала себе як українська, можливо співвіднести з хронологічними рамками початку національно-культурного відродження в Україні, а саме кінцем ХУІІІ ст.» [5, с. 428]. Щодо російської інтелігенції, то можна сказати, що ідеї права і свободи на протязі довгого часу були для неї чужими. Слід звернути увагу, що в історії російської політичної думки немає жодного твору присвяченого теорії права, конституціоналізму, правам

людини, природному праву тощо [6, с. 12-13]. Така ситуація спостерігалася на українському просторі, тому що для України, яка довгий час була під колоніальною владою Російської імперії, не припускалася навіть ідея правової держави, правового мислення.

Спробу подолання неповаги до закону, права, держави, що було теоретичною і практичною традицією суспільно-політичної думки Росії ХІХ- ХХ ст., зробив український юрист, дослідник права Б. Кістяківський. Саме йому та іншим вченим належать дослідження з права, правової держави обґрунтування захисту прав людини та вивчення проблеми російського правового нігілізму. Так у статті « В заштиту права: ителлигенция и правосознание» Б. Кістяківський звертає увагу на неповагу російської інтелігенції до права, що вона ніколи не бачила в ньому цінності, із усіх культурних цінностей право знаходилося у неї в найбільшому забутті. Тому, саме це завважало формуванню міцної правосвідомості. Відсутність поваги до правопорядку, на думку Б. Кістяківського, призвело до того, що правосвідомість російської інтелігенції відповідала рівню поліцейської держави, коли право сприймалося не як право переконання, а як примусове правило [7, с. 40]. У своїх працях Б. Кістяківський звертає увагу на духовні установки людини у сфері суспільно-політичного життя і права, на цій основі сформулював теорію закону і правової держави, концепцію демократичного соціалізму. Піддаючи критиці правовий нігілізм, Б. Кістяківський зазначав ігнорування законності і правопорядку з боку російської інтелігенції. Такі погляди, на його думку, характерні були для ідеології слав'янофільства, народництва, соціал-демократичного руху, а також марксизму, які визнавали тільки політичну боротьбу та панування сили, замість панування принципів права. Б. Кістяківський не сприймав політики великодержавної Росії, що позбавляла український народ права на мову, культуру, історію, виступав за широку культурну автономію України, за правову державу. До прихильників ідеї першочінності права можна віднести М.С. Грушевського, М.М. Ковалевського, М.П. Василенка, С.А. Котляревського та інших.

Новим етапом становлення правового нігілізму стала ідеологія більшовизму. На зміну Російській імперії прийшла імперія радянська, яка була заснована «на базі насильницьких засобів і норм партійно-комуністичної диктатури, повним ігноруванням прав людини і права взагалі» [8, с. 12-13]. Відбулося поширення нового варіанту правового нігілізму – комуністична нігілізація права. На десятиріччя основою права стала ідеологія більшовизму, що було уособлена в вченнях і теоріях В. Леніна, Й. Сталіна, Л. Кагановича, А. Вишенського та ін. Особливу роль у формуванні правового нігілізму радянської доби відіграла теорія про диктатуру пролетаріату, що базувалася на насильстві та принципах революційної законності. Так історично склалося, що за перші десятиріччя існування радянського суспільства, юридичний нігілізм, що дістався з минулого, був не тільки не подоланий, до нього ще додався і сприятливий «соціалістичний» правовий нігілізм. В період сталінізму процвітав як правовий нігілізм, так і правовий тоталітаризм. Право використовувалося як інструмент за допомогою якого можна і нападати і захищатися. Право залежало від того в чиїх руках воно було.

Правовий нігілізм, що сформувався в Україні за радянської доби став вираженням деформації правової свідомості та правового регулювання того часу. На думку Скакун О.Ф. правовий нігілізм радянського періоду проявився у двох формах: перша – теоретична (ідеологічна), коли в унісон з марксистсько-ленінською ідеологією на державному рівні обґрунтовувалися ідеї про відмирання держави і права при соціалізмі; про перевагу всесвітньої пролетарської революції над правами людини; про перевагу постійно комуністичної партії над законами, про вторинність права та ін.; друга – практична, коли відповідно до офіцій-

ної ідеології була накопичена величезна кількість нормативно-правових актів, які або морально застаріли, або не мали ясності та чіткості формулювань і суперечили один одному. Склалася порочна практика, відповідно до якої закон не діяв доти, поки він не обростав інструкціями або відомчими наказами, що призвело до правової деградації суспільства, породило недовіру в закон, зневагу до нього. Встановлені державою правові норми не дотримувалися державними органами, відомчими та посадовими особами, які прикривали порушення законності виправдувальними поясненнями типу « в інтересах народу», «для виконання плану» та ін., що спричинило відомчий нігілізм, а часто і правовий цинізм, з боку вищих посадових осіб держави; правозастосовні та правоохоронні органи діяли до принципу пріоритету доцільності над правом і законом [9, с. 488]. Таким чином, як зазначає Ю.О. Тополь – «Радянський період історії свідчить про надзвичайно широкий діапазон проявів правового нігілізму – від підміни правосвідомості революційною свідомістю мас і делегування функцій судочинства так званим трійкам в перші роки радянської історії до заперечення ідеї правової держави і домінування принципу політичної та ідеологічної доцільності протягом наступних десятиріч комуністичного правління» [10, с. 31].

У 70-80-ті роки ХХ ст. відбувається поступова переорієнтація радянських вчених на ідеї правової держави, провідної природи природного права, правового закону. в цей період була прийнята нова демократична по звучанню Конституція, що в деякій мірі сприяло росту правосвідомості. Але не можна не бачити, що глибока прірва між конституційним фасадом і реальним функціонуванням механізму влади підірвала престиж Конституції, віру в право і конституційні форми правління. «Перш за все, – як вказує Волошенюк А.В., – соціальна структура, що

склалася у Радянському Союзі, мала штучний характер, вона повністю контролювалася державою, та не залишала місця для розвитку права...» [11, с. 12].

Якісно нова ситуація склалася після розпаду СРСР. Але проблема правового нігілізму не тільки не зникла, а й постала з новою силою. Правовий нігілізм зберіг деякі ознаки минулого і водночас набув нового змісту: з'явилися нові чинники, що його породжують та живлять.

Сьогодні, під час подальшої розбудови Української незалежної держави, джерела правового нігілізму різноманітні. В умовах гострої соціально-економічної кризи він стає глобальним, агресивним, відверто демонстративним і посилює нестабільність у суспільстві, гальмує демократичні перетворення.

Висновок. Генезис правового нігілізму на українському просторі слід розглядати у контексті тих ідеологічних процесів, що відбувалися на західноєвропейських та загальноімперських теренах. Вплив на формування правового нігілізму в Україні мали: історичні традиції, що були закономірним наслідком правління російського самодержавства; репресивний характер змісту законодавства та недосконалість правосуддя Російської імперії, до складу якої на протязі багатьох століть входила значна частина України; теорія і практика розуміння диктатури пролетаріату як влади, не пов'язаної і не обмеженої законами; правова система Радянського Союзу, в якій панували командно-адміністративні методи, таємні, напівтаємні підзаконні нормативно-правові акти, а Конституція і нечисленні демократичні закони в значній мірі тільки декларували права і свободи особи. Питомим ґрунтом для зростання нігілістичних настроїв став перехідний період та нестабільність сучасного стану суспільно-політичного життя в Україні. В сучасних умовах правовий нігілізм на українському просторі набуває особливих національних рис.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Козюбра М., Лисенко О. євразійська або слов'янська правова сім'я: реальність чи міф /М. Козюбра, О. Лисенко // Українське право. – 2006. – № 1.
2. Валицкий А. Нравственность и право в теориях русских либералов конца XIX – начала XX вв. / Вопросы философии. – 1991. – № 8 – С. 25-40.
3. Лушина Л.А. Нравственно-правовой нигилизм: Генезис, сущность, формы: Автореф. дис. на соиск. ученой степени канд. юрид. наук: спец. 12.00.01 «Теория и история права и государства; история учений о праве и государстве» / Лушина Лариса Александровна; // Нижний Новгород. – 2003. – 38с.
4. Герцен А.И. Собр. соч. в 9-ти томах. Т.7. – М. – 1956. – 438с.
5. Дручек О.В. Еволюція терміну «нігілізм» та національно – історична генеза феномену «нігілізм»./О.В. Дручек// Юридичний вісник Причорномор'я. – 2011. – № 2(2). – с. 420-432.
6. Головченко В., Черней В. Історичні витоки правового нігілізму. /В. Головченко, В. Черней // Віче. – 2007. – № 11(200). – С. 12-13.
7. Кистяковский Б.А. В защиту права: интеллигенция и правосознание.// Новое время. – 1994. – № 20. – С. 40.
8. Головченко В., Черней В. Історичні витоки правового нігілізму. /В. Головченко, В. Черней // Віче. – 2007. – № 11(200). – С. 12-13.
9. Скакун Ольга Федоровна. Теория государства и права: учебник для вузов / О. Ф. Скакун ; Университет внутренних дел. – Х. : Фирма "Консум", 2000. – 704 с.
10. Тополь Ю.О. Правовий нігілізм: стан детермінанти та можливі шляхи подолання.// Вісник Хмельницького інституту регіонального управління і права. – 2004. – С. 26-33.
11. Волошенюк А.В. Правовий нігілізм у пострадянському суспільстві. Правовий нігілізм у пострадянському суспільстві : автореф. дис... канд. юрид. наук : спец. 12.00.01 «Теорія та історія держави і права; історія політичних і правових вчень» / О.В. Волошенюк ; Ун-т внутр. справ. – Х., 2000. – 18 с.